

Poezie v exilu

Čeští básníci za studené války
a západní básnická tradice

Josef Hrdlička

Recenzovali:

Priv.-Doz. Dr. Anne Hultsch (Universität Wien)

doc. Justin Quinn (Univerzita Karlova)

Tato publikace byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého Grantovou agenturou České republiky, č. 16-00522S, s názvem „Poesie v exilu“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

V edici Studia poetica vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2020

Redakce Adéla Petruželková

Grafická úprava Filip Blažek (Designiq)

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

© Josef Hrdlička, 2020

ISBN 978-80-246-4671-8

ISBN 978-80-246-4672-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

ÚVODEM	7
1. POEZIE A EXIL	11
2. VE STÍNU VZPOMÍNKY	47
3. EXIL A ÚKRYT	63
4. ARKÁDIE A UTOPIE	81
5. NEVIDITELNÝ DOMOV	105
6. ORFICKÉ DIVADLO IVANA BLATNÉHO	135
7. PŘÍPAD POEZIE MILADY SOUČKOVÉ	163
8. IVAN DIVIŠ A ODCHOD Z ČECH	187
9. V PROSTORU DNE	215
10. NOMÁDSTVÍ A JAZYK	235
11. ZÁVĚR. EXIL A IMAGINACE	253
LITERATURA	261
SUMMARY	279
JMENNÝ REJSTŘÍK	283

Úvodem

Tato kniha vznikala v průběhu několika let, během nichž jsem si ujasňoval pohled na otázky a problémy, které stály u jejích počátků. Ty pramenily především ze dvou oblastí. Jednou z nich bylo studium lyrické poezie a pravidelné přednášky, které jsem na toto téma vedl pro studenty komparatistiky na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Odsud vycházejí otázky po psaní poezie za hranicemi společenství jazyka a kultury. Exil, jak jsem se domníval, představuje nebo může představovat situaci, kdy jsou základní, a ne vždy tematizované předpoklady básně – především jazykový a kulturní rámec – narušeny. Přesněji jsem se pokusil tyto body zformulovat v první kapitole.

Druhým okruhem mého zájmu byla poezie českého exilu po roce 1948. Ta dodnes nebyla důkladně prozkoumána a také si nikdo dosud soustavněji nepoložil otázku, jak poezii řady českých básníků exil ovlivnil. Mezi lety 1948 a 1989 publikovaly své básně v zahraničí desítky českých autorů. Jen tři antologie *Neviditelný domov* (1954), *Čas stavění* (1956) a *Almanach české zahraniční poezie 1979* zahrnují básně téměř šedesáti autorů a mnozí další tehdy přitom z různých důvodů zůstali stranou. Je třeba konstatovat, že často nejde o básně velké hodnoty, čímž se exilová poezie nijak neliší od poezie „domácí“, jen je tento fakt v rámci do jisté míry výlučné exilové produkce viditelnější. V každém případě se na širokém poli českého básnického exilu objevuje řada zajímavých básníků, z nichž někteří podstatně přispěli k obrazu české poezie své doby. A bez ohledu na hodnocení pro všechny tyto básníky platí, že je lze jako celek zkoumat z perspektivy otázek, které klade zvláštní situace exilu. Tento moment vystihla Milada Součková, když v dopise z roku 1956 zmínila Ovidia a srovnala jej s básníky antologie, do níž sama přispěla: „Liší se ovšem od těch patnácti básníků *Neviditelného domova*, že je to velká poezie. Ale to, co cítil, je identické

a ty paralely jsou nesčetné.¹ Lze oprávněně pochybovat o tom, že Ovidius skutečně napsal to, co cítil, jak připomíná řada studií, v jeho případě jde spíše o rétorické strategie, které údajnou autentičnost pocitů značně problematizují. Ostatně něco podobného platí pro samotnou Součkovou. Paralely, a to i v strategiích, ale zůstávají, byť je třeba k nim přistupovat s vědomím historicky rozdílné situace jak politické, tak básnické.

Podstatným impulsem, ne-li tím, který celou mou úvahu uvedl do pohybu, byla studie Jeana Starobinského *Vzpomínka na Tróju*. V ní se ukazuje důležitý moment literatury exilu v evropské či západní kultuře, totiž úzká vazba na tradici. Konkrétní podněty Starobinského textu jsem se pokusil rozpracovat ve druhé kapitole nazvané *Ve stínu vzpomínky*.

Česká exilová poezie poskytuje dobrý materiál k testování, zda teoretické otázky nadhozené na začátku mají vůbec smysl a jakou odpověď na ně poskytnou jednotlivé básně. Pojem exilu od 19. do 21. století zahrnuje v západní kultuře velkou škálu významů od vyhnanství po cestování a dotýká se různých podob exilu závislých na geopolitických podmínkách, takže není reálné napsat jednu solidně založenou knihu o poezii v exilu, při tom se důkladněji věnovat konkrétním básním a zároveň udržet jistou koherenci materiálu a pojmového aparátu. V tomto směru pochopitelně každá úzce vymezená oblast zájmu přináší také svá omezení. V případě této knihy jsou dána politickou situací pojednávané doby i souvislosti se starší tradicí české literatury. Meze ale také poskytují příležitost přesněji artikulovat to, co se nachází za vytyčenými hranicemi, a přesněji popsat, co daný materiál dluží historické konstelaci a co z něj si uchovává obecnější dosah.

Tato kniha ale není v první řadě historickou studií a rozhodně se nesnaží vyčerpávajícím způsobem zmapovat českou poezii exilu za studené války. Mnoha básníkům jsem se věnoval jen stručně nebo zmínkou, anebo jsem je zcela opomněl, přestože v soustavném výkladu o této kapitole by v dějinách české poezie chybět neměli: mezi jinými to jsou Antonín Brousek, Karel Brušák, Vladimíra Čerepková, Viktor Fischl, Tomáš Frýbert, Jiří Gruša, Ivan Jelínek, František Listopad, Jan Křesadlo, Milan Nápravník, Rio Preisner (také jako teoretik exilu), Jiří Volf, o jehož zvláštních osudech se ví velmi málo, a další. Mým záměrem, který vyplývá z uvedených východisek, bylo popsat

---

1 M. Součková: *Élenty*, s. 199, dopis z 20. ledna 1956 Ladislavu a Olze Radimským.

poetiku vybraných autorů, a především se pokusit zformulovat některé obecnější závěry o tom, jak funguje poezie v podmínkách exilu.

Úvodní kapitola představuje rozsáhlé pole, v němž je možné o exilu hovořit, a snaží se postihnout vztah exilu a poezie. Za důležitou pokládám polaritu faktického exilu, jejímž modelem mohou být v poezii Ovidiovy elegie, a absolutního exilu, myšlenky, že člověk je vyhnanecem už faktem svého života – v moderní poezii tento pól reprezentuje Baudelairova báseň *Labuť*. Polarita nevylučuje spojení obou pólů ani řadu poloh mezi nimi. Významným prvkem je také vztah k dřívější tradici exilu, který tuto poezii různým způsobem ovlivňuje. Další tři kapitoly jsou věnovány komparativním studiím témat podstatných pro exil, alespoň jak se ukazují v perspektivě této knihy: otázce exulantů, jejichž osud se vytrácí z paměti; exilu jako budování úkrytu a exilové imaginaci spojené s konceptem Arkádie a obecněji idealizované země poezie. V této části nebylo možné se vyhnout próze. Důvod je evidentní: exil je v západním světě podstatně spjatý s příběhem. K této otázce a odlišení exilové poezie od vyprávění příběhu se stručně vracím v závěrečné kapitole.

Druhá část knihy je věnována české poezii. V první kapitole této části se zabývám antologií *Neviditelný domov*, ústřední knihou českého exilu padesátých let. Po ní následují tři kapitoly zaměřené na dílo vybraných autorů: Ivana Blatného, Milady Součkové a Ivana Diviše. Poslední dvě kapitoly stručně pojednávají témata, jež jsou na hranici exilu v užším slova smyslu a poukazují na zřetelné uvolnění i posun důrazů na konci studené války.

U cizojazyčných básní uvádím až na výjimky originál a český překlad, originál uvádím také u vybraných prozaických a teoretických textů. Tam, kde v těchto případech není uveden překladatel, jde o mé vlastní překlady.

Na tomto místě bych rád poděkoval těm, kdo mi přispěli radou i pomocí. V první řadě Justinu Quinnovi, s nímž jsem měl možnost o knize průběžně diskutovat a který mě mnohokrát postrčil novým směrem. Dále Michaelu Alexovi, Petru Demetzovi, Lukáši Klimešovi, Petru Královi, Caroline Lederer, Benoît Meunierovi, Zuzaně Nagy, Kristiánu Sudovi, Janu Šulcovi, Antonínu Petruželkovi, Václavu ZJ Pinkavovi, Martinu Pšeničkovi, Robertu Pynsentovi, Janu Rubešovi, Vladimíru Svobodovi, Matthewu Sweneymu a Jaromíru Typltovi. A v neposlední řadě Anne Hultsch za připomínky k textu, Kláře Soukupové za množství případných poznámek a Adéle Petruželkové za důkladnou redakci celé knihy.

Při práci jsem využil fondů několika institucí, které zmiňuji v úvodní části bibliografie. Za podporu při práci na této knize děkuji Grantové agentuře ČR.

Před vydáním knihy vyšly některé její části, ve všech případech jsem je pro knižní vydání upravil a doplnil.

Druhá kapitola vyšla ve francouzském překladu:

À l'ombre du souvenir. Exil, littérature et exclusion du souvenir. *Revue de littérature comparée* 92, č. 1 (2018), s. 3–17, přel. Benoît Meunier.

Verze třetí kapitoly vyšla anglicky:

Exile and Shelter in the Work of Egon Hostovský, Vilém Flusser and Ivan Blatný, *Central Europe* (2020), DOI: 10.1080/14790963.2020.1758448, přel. Matthew Sweney.

Části desáté kapitoly, zde podstatně přepracované, vyšly takto:

Emigracja i nomadyzm w czeskiej kulturze XX wieku. In Kiklewicz, Aleksander, Dudziak, Arkadiusz (ed.), *Nomadyzm i nomadologia. Rozważania i analizy*. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej, 2018, s. 113–126, přel. Michael Alexa.

Jazyky v poezii exilu. *Svět literatury* 29, č. 60 (2019), s. 55–63.

Josef Hrdlička

---

1. Poezie a exil

Qui sait encore le lieu de ma naissance?

Saint-John Perse

Má smysl vymezovat exilovou poezii, aby nešlo prostě jen o básně napsané v exilu, ale jinak v zásadě neodlišitelné od těch, které vznikly „doma“? Existuje něco jako exilová poezie, nebo není důvod o podobné kategorii uvažovat? Otázka často bývá zasazována do obecnějšího rámce exilové literatury a celkem nedávné shrnutí konstatuje, že „klíčové otázky jako rozdíl mezi exilovou literaturou a literaturou psanou v exilu zůstávají nevyřešené. Konference a příručky pokoušející se definovat estetiku exilu se většinou nedostanou dál než k diskuzi o tom, zda má tato otázka vůbec smysl.“¹ Jde skutečně o nepatřičné spojení dvou pojmů – exilu a literatury, jak naznačuje třeba Marek Pytasz, které „pocházejí z různých oblastí, takže je možné pro ně najít společný jmenovatel v sociologii literatury, v popisu literárního života a literární kultury, ale obtížně v imanentní poetice“?² Anebo je zkušenost exilu natolik výsadní, že se promítne také do poetiky? Za podobnými otázkami se zřejmě skrývají ne vždy shodné pojmy exilu a domova, ale také protiklad mezi neexilovým a exilovým autorem či básníkem, přičemž ten první má představovat jakýsi normální stav, zatímco ten druhý se nachází v neobvyklé situaci, která svou povahou může ovlivnit i jeho dílo. Pokud zůstaneme u poezie, je toto ovlivnění natolik významné a může se projevit v básních takovým způsobem, že má tedy smysl hovořit o exilové poezii? Nebylo by na druhé straně přehnané tvrdit, že veškerá poezie napsaná v exilu je exilová nejen v tomto vnějším smyslu? Anebo – není

---

1 A. Stephan: Introduction, s. 9–10.

2 M. Pytasz: *Wygnanie, emigracja, diaspora*, s. 17.

nakonec exil, při vši mnohoznačnosti slova, jen jedním z mnoha témat, které se dočkalo jisté obliby mezi básníky a čtenáři? A je exil opravdu zvláštní, příznaková situace?

Argumenty se najdou pro i proti. Vydavatel, básník a organizátor pouónorového exilu Robert Vlach píše v roce 1953 Věře Stárkové, známé především eseji v exilových časopisech:

Samozřejmě, že nejste „básnířkou exilu“, a prosím Vás, proč byste jí také měla být? Proč by všichni básníci v exilu měli být exilovými básníky? Život není jen exil. Mimo to, vítr se obrací, exil se usazuje, smutky blednou, brzy exilový básník bude pouťovou atrakcí... Ani Vás nenapadniž pokoušet se o nějakou exilovou poesii! Hledte být a zůstat svá! Publiku není třeba se vyhýbat, ale nelze je také vyhledávat. Kdybyste se pak pokusila zbásnit 28. říjen nebo 7. března nebo něco podobného, pak by to opravdu byla vada neodpustitelná – při tom, jaká jste.³

Robert Vlach samozřejmě spojuje básníka se životem, předpokládá, že jeho básně vyjadřují jeho život nebo s ním významně souvisejí, zároveň ale říká, že exil není natolik výjimečná životní situace, aby zcela určovala život a tím méně poezii. Jiný český básník, Karel Zlín, v souboru básní s názvem *Listy z exilu* (datovaném rokem 1977) píše:

Zde září květy mimózy. Říkám: zde. Ale kde je to Zde?
Vždyť mluvím-li rodnou řečí na tomto místě,
jsem vlastně nepřítomen.
A tedy nepřítomen Zde i Tam,
píši svým blízkým.⁴

V této básni se naopak exil jeví jako faktor podstatně určující mluvčího básně – exulant je vytržený z řeči, a tím se zásadně mění jeho vztah k místu, jako by jeho existence byla vzdálením redukována a zároveň rozdvojená. Podobné

3 Dopis je uložen v pozůstalosti Věry Stárkové v Literárním archivu PNP a je součástí strojopisného souboru *Setkání*.

4 K. Zlín: *Poesie*, s. 105.

motivy redukované existence (až smrti) v exilu i zdvojený vztah k místu se objevují u Ovidia, k němuž Zlínův cyklus odkazuje svým názvem. Tím se ale ocitáme v oblasti poetiky. Oba básníci vytvářejí určitý typ mluvčího, dá se říci „exilový subjekt“, který promlouvá v této zvláštní situaci, promlouvá jinde (není doma) a odjinud (píše listy), jeho identita se štěpí mezi *zde* a *tam*, a to mu také umožňuje promlouvat jinak. Otázka řeči a mluvčího či subjektu přitom míří k základním prvkům, jimiž je zejména v moderní době poezie definována.

O vlivu exilu na poetiku a vztazích mezi nimi v mnoha případech nelze pochybovat, rozhodně ale nejde ani z jedné strany o jednoznačnou a jednoduchou věc. *Exil* a příbuzné jevy a termíny mají v různých dobách různé podoby a významy; a *poezie*, pokud se k exilu vztahuje, není jen výrazem krutých podmínek vyhnanství, nýbrž s určitou představou exilu nakládá básnickým způsobem. Pokud chceme uvažovat o poezii a exilu, bude třeba se zabývat právě obrazy exilu, které si poezie vytváří a s nimiž básníci zacházejí, aniž by přitom museli být skutečnými exulanty.

I

Slovo exil v mnoha pojednáních víceméně zastupuje nebo shrnuje řadu příbuzných nebo souvisejících pojmů jako vyhnanství, emigrace, vysídlení, vyloučení, migrace ad., a také samota, vnitřní emigrace, diaspora nebo kolonizace, které mají různé významy, a především jsou spojeny s často velmi odlišným sociálním a historickým kontextem. Podobné shrnující, někdy přenesené použití slova přitom není neobvyklé. Se souhrnným pojetím exilu pracuje například Paul Tabori v knize *The Anatomy of Exile*. Na úvod jej vymezuje takto:

Slovníky definují exil jako nucené vzdálení člověka z jeho rodné země, vyhnání z domova nebo stav vyhnání nebo vyhoštění; někdy také úmyslné vzdálení se z rodné země. Stav vyhnanství může také být stavem zpustošení nebo odcizení. Násilný odsun z rodné země na základě výnosu nebo rozsudku, vyhoštění nebo vyhnání jako trest představují další podobu věci.⁵

---

5 P. Tabori: *The Anatomy of Exile*, s. 23.

Dále pak uvádí celou řadu synonym, která charakterizují historicky, politicky a geograficky různé projevy exilu. Sara Forsdykeová pracovně vymezuje exil takto:

Exil v širším pohledu může označovat jakékoli odloučení od komunity, ke které jednotlivec nebo skupina původně náleželi. V užším smyslu znamená fyzické odloučení od místa, kde člověk dříve žil. V moderní době ovšem známe řadu případů označovaných jako ‚vnitřní exil‘, v nichž je jedinec nebo skupina odsunuta ze svého prostředí, ne však vyhnána ze země.⁶

Tento vnitřní exil, dodejme, může mít v některých svých podobách také povahu dobrovolné izolace od společenského nebo politického života, aniž by byl spojen s nějakým geografickým odloučením.⁷ Většina textů o exilu se soustředí na určité historické období nebo konkrétní aspekt problematiky, existují ale také pokusy o souhrnné pojetí nebo alespoň o širší pohled.⁸ Různé podoby exilu, migrace nebo vyloučení se bezesporu významně liší, nicméně Paul Tabori, když se při přípravě své knihy dotazoval různých exulantů na jejich názor, zaznamenal také shrnující, byť zaujatý postoj, který má své důvody:

Nepokládám za šťastné řešení definovat exulanta v kontrastu s uprchlíkem, emigrantem atd. – a to z čistě praktického důvodu. Můžete ovšem zahrnout jen ty, kteří odešli kvůli podmínkám vládnoucím v jejich zemi – a ty se mohou měnit. Tedy, politická, ekonomická nebo náboženská korupce nebo zaostalost se dotýká intelektuálů mnohem dříve než ostatních. Moholy-Nagy, Vásárhelyi (Vasarely) například neopustili Maďarsko kvůli otevřené persekuci – podnítila je k tomu zaostalost země, přízemnost vládnoucích vrstev – a právě v takové situaci se rozvíjí náboženská a politická persekuce, o níž píšete. Jinými slovy: zachoval bych výraz „exil“, ale rozšířil bych jeho

6 S. Forsdyke: *Exile, Ostracism, and Democracy*, s. 7.

7 K pojmu vnitřní emigrace srov. E. Doblhofer: *Exil und Emigration*, s. 221–241; R. Preisner: Na obranu německé „vnitřní emigrace“ v letech 1933–45.

8 Zmíněná Taboriho kniha; M. Tucker: *Literary Exile* se pokouší shrnout literární exil 20. století; J. Simpson: *The Oxford Book of Exile* představuje antologii svědectví a dokladů o exilu uspořádanou podle vybraných aspektů exilu.

definici natolik, aby do takové knihy mohl být zahrnutý každý, o kom je třeba hovořit.⁹

Poněkud zjednodušující pokus nahlížet exil v co nejširším rámci je nejen v tomto případě zřetelně politicky motivovaný: být zmíněn v publikaci o exilu znamená nejen jisté uznání, ale především začlenění do kolektivní paměti a do historie, a v tom smyslu také zmírnění vyloučení. V poezii se tento ohled na kolektivní paměť projevuje podobným způsobem. Už v nejstarších písemných dokladech o exilu se svědectví mísí s fikcí a mýtem a od určitého momentu se vyhnanci, uprchlíci či exulanti často vztahují nebo přirovnávají ke svým předchůdcům jako článkům jedné historie bez ohledu na faktické rozdíly svého postavení, právní stav nebo politickou situaci. Ve středověku jako jeden ze vzorů funguje Ovidius,¹⁰ on sám se ale přirovnává k mytickým vzorům, zejména k Odysseovi, ale také k Aeneovi.¹¹ Intertextualita exilu se pochopitelně nezajímá o přesné kategorie a spojuje třeba Ovidia s Janem z Patmu, nerozlišuje historický kontext a nevnímá nesrovnatelnost Ovidiovy *relegatio* s politickým exilem v době národních států. I v moderní době uvádí Charles Baudelaire v básni *Labuť* složitý katalog vyhnanců a spojuje je se svou vlastní osobou a prožitkem exilu ve svém vlastním městě, Paříži.

O různých typech vyhnanství a vyloučení existují doklady od nejstarších dob a patrně je najdeme ve většině kultur.¹² Paul Tabori uvádí příklady vyhnanství u primitivních společností, ale také vyloučení ve světě zvířat.¹³ U antických dokladů je důležitý mytický substrát, různé podoby odloučení také tvoří jádro klíčových mýtů: Odysseův příběh, četní tragičtí hrdinové Oidipus, Ifigénie, Orestés a další. Sargon (2340–2284 př. Kr.), pokládáný za zakladatele akkadské dynastie, podle pověsti připlul v košíku po Eufratu.¹⁴ Podobně mytičtí zakladatelé mnoha řeckých obcí byli vyhnanci nebo migranti, podobná pověst se vztahuje k založení Říma a konečně také v českém příběhu o založení státu figu-

9 P. Tabori: *The Anatomy of Exile*, s. 35.

10 Srov. R. Hexter: *Ovid and the Medieval Exilic Imaginary*; T. Ehlen: *Bilder des Exils*.

11 Srov. M. McGowan: *Ovid in Exile*, s. 176–194 k Odysseovi; J. Starobinski: *La nuit de Troie*, s. 307–311 k Aeneovi.

12 Srov. např. P. Tabori: *The Anatomy of Exile*; J. Simpson: *The Oxford Book of Exile*; S. Forsdyke: *Exile, Ostracism, and Democracy*.

13 P. Tabori: *The Anatomy of Exile*, s. 39–40.

14 Viz J. F. Gaertner: *The Discourse of Displacement*, s. 7.

ruje zakladatel-migrant (a kolonizátor). Protějšek těchto řeckých mýtů představuje starozákonní příběh o vyhnání prvních lidí z Ráje, který spolu s antickým dědictvím od počátků křesťanství zásadně ovlivnil západní kulturu. Třebaže v antice nebylo vyhnání ničím výjimečným, stále bylo chápáno jako újma vedle jiných možných neštěstí,¹⁵ zatímco mýtus o pádu člověka podává vyhnání jako univerzální podmínku lidského postavení ve světě.

Jeden z nejstarších písemných dokladů o vyhnání je známý ze starého Egypta. Sinuhetův příběh je datován do doby kolem roku 2000 před Kristem.¹⁶ Současná egyptologie příběh považuje za fikci, třebaže starší autoři i obecněji pojeté práce o exilu jej přijímali jako skutečnou autobiografii.¹⁷ *Sinuhet* v každém případě dokládá fenomén vyhnání a již v tomto starém textu se objevuje motiv identity rozbité odchodem ze země:

Krásný je můj dům a prostorné mé sídlo,
mé myšlenky jsou však v paláci.
Kterýkoliv bože, jenž jsi mi předurčil tento útěk,
smiluj se!
Vrať mne zpět domů!
Určitě mne necháš spatřit místo,
na kterém dlí mé srdce!
Vždyť co je důležitější než pohřbít své tělo v zemi,
ve které jsem se narodil?¹⁸

V antickém Řecku jsou od archaického období doložená vyhnání konkrétních osob, mezi nimi básníků, řečníků, politiků: Alkaios, Xenofanés, Cicero, Ovidius, Seneca. V této době ovšem nelze exil vnímat jako něco výjimečného, představuje běžnou součást politické praxe, způsob, jímž se vlád-

15 E. Bowie: *Early Expatriates*, s. 50.

16 Český překlad a komentář: M. Bárta: *Sinuhetův útěk z Egypta*.

17 Srov. M. Bárta: *ibid.*, s. 7, 8. Jako autentický vnímá Sinuhetův příběh P. Tabori (*The Anatomy of Exile*, s. 43n.), v jehož knize celá kapitola nese název Sinuhetovo dědictví, což v politickém podtextu publikace posiluje legitimitu exilu; nebo první český překladatel František Lexa, který text označuje za autobiografii (*Beletristická literatura staroegyptská*, s. 111–112), překládá jej jako *Vlastní životopis Sinuhetův* a polemizuje s názorem, že jde o „umělou povídku“, příběh pokládá za „líčení skutečných událostí“ (*Výbor ze starší literatury egyptské*, s. 272).

18 M. Bárta: *Sinuhetův útěk z Egypta*, s. 20 (B, 155–160).

noucí strana obce zbavovala svých politických protivníků: „Nejstarší známý athénský zákon, zákon proti tyranům ze sedmého století, nakazoval všem Athéňanům vyhnat tyrana z obce.“¹⁹ „Vyhnání z města,“ píše Benjamin Gray, „představovalo trvalé nebezpečí pro občany řeckých obcí od archaické doby do pozdní antiky. Mohlo se v různých obdobích projevit mnoha způsoby a různě často. Občané mohli být odsouzeni k formálnímu vyhnanství soudem; donuceni k útěku z města [...], aby se vyhnuli odsouzení nebo pronásledování; mohli být vyhnáni během občanské války; nebo vypovězeni vnějším útočníkem. V každém případě exil znamenal pro toho, kdo jím byl dotčen, zničující ztrátu bezpečí a postavení.“²⁰

Řeční básníci archaické a klasické doby vnášejí oproti epice a mýtu do podání exilu důležitý moment své osobní historie, která ovšem může být stylizovaná nebo zčásti fiktivní. Někteří z nich (Solón, Theognis) dávají vyhnanství za příklad nepříznivého nebo nežádoucího stavu, s nímž se setkali. Jiní hovoří přímo o své zkušenosti (Xenofanés, Alkaios). U básníků archaické doby není exil ústředním tématem, což je dáno publikem symposií, na nichž básně zaznívaly, a které na exilu nemělo přímý zájem.²¹ Přesto se u těchto básníků objevují některé důležité motivy, které se opakují v pozdější tradici. Solón zmiňuje zapomnění vlastního jazyka v cizině:

Já mnoho lidí, kteří byli prodáni
– ať neprávem, či právem – nebo uprchli
zlou hnání nouzí, kteří světem bloudili
a řeč svou zapomněli, nazpět do vlasti
jsem přived', založené bohy, do Athén.²²

U Theognida se objevují motivy stesku po vlasti, samoty, ale také změny identity ve vyhnanství:

K vyhnanci nepřilni, Kyrne, snad pro své naděje: když se
navrátí domů, tu on přestane vyhnancem být.²³

19 S. Forsdyke: *Exile, Ostracism, and Democracy*, s. 6.

20 B. Gray: *Stasis and Stability*, s. 3.

21 Srov. E. Bowie: *Early Expatriates*, s. 21, 43.

22 *Nejstarší řecká lyrika*, s. 83.

23 *Ibid.*, s. 154, v. 333–334.

Řím dává tématu exilu odlišný topografický rámeček centralizované říše oproti množství řeckých obcí spojených nejrůznějšími vztahy. Vyhnanství z Říma znamená nucený pobyt na určitém místě říše, někdy blíže centru, jindy na samém jeho okraji, přičemž exulant se stále k tomuto centru vztahuje.²⁴ Pro uvažování o exilu jsou důležití zejména tři římscí autoři: Cicero, Ovidius a Seneca. U Cicera se objevuje postoj srovnávaný s pozdějším termínem vnitřní emigrace (*innere Emigration*), který byl vytvořen v období nacistické Třetí říše a charakterizoval postoje některých intelektuálů.²⁵ Zlomovou postavou je ale Ovidius, který motivicky v lecčem na Cicera i starší řecké autory navazuje,²⁶ o svém vyhnanství ale píše v nebyvalém rozsahu, a především jeho *listy* vysílané do vzdáleného Říma i formálně tematizují odloučení. Ovidiovy elegie se staly kanonickým textem pro pozdější básníky exulanty, nadto je jeho vyhnanství shodou okolností především literární věcí – neexistují jiné soudobé doklady o tom, že by byl Ovidius poslán do vyhnanství, známe jen jeho básně.²⁷

Důležitou kapitolu o básnících a vyhnanství otevírá Platónova *Ústava*. Platón na věc pohlíží z perspektivy obce, která se básníků zbavuje jako nepohodlného živlu. Dobří básníci podle Platóna dokáží napodobovat nejrůznější milostné prožitky, hněv či tužby, a tím mohou rozvrátit zákon a řád, který v obci mají nastolit filosofové, proto je rozumné a plně oprávněné básníky z obce vyhánět.²⁸ Podle Erika Havelocka v tomto sporu mezi básníky a filosofy dochází ke změně řádu. Básníci, kteří v orální společnosti reprezentovali kolektivní paměť, ztrácejí s nástupem písma svou výsadní roli.²⁹ Pro naše téma je tu několik důležitých bodů: básník se tradičně těší respektu, který opírá o božskou inspiraci. Ve chvíli, kdy má být obec řízena racionálně, reprezentuje básník iracionální moment, který rozumem řízený stát chce ze svých hranic vyloučit. Platón tak uvádí do myšlení excentrické postavení básníka, který se vyjadřuje k podstatným věcem obce, ale zároveň se staví mimo její

24 Srov. S. Goldhill: *Whose Antiquity?*, s. 16–17.

25 Viz pozn. 7 výše.

26 Srov. J. F. Gaertner: *The Discourse of Displacement*, s. 14.

27 Což v krajních případech vede k hypotéze, že Ovidius ve vyhnanství nebyl a jeho exilové elegie jsou čistou fabulací. Tento názor není obecně přijímaný, prokazatelné ale je, že máloco z jeho exilových básní odráží historickou skutečnost. Srov. podrobnou diskuzi otázky: G. Williams: *Banished Voices*, s. 3–8.

28 Platón, *Ústava*, s. 456, 139–140 (606d–607d, 398a); srov. R. Barfield: *Ancient Quarrel*, s. 13.

29 Srov. E. Havelock: *Preface to Plato*, mj. s. 12n., 305.

uspořádání.³⁰ Básník je dobrý k tomu, aby vládce oslavil, pokud ale překročí jisté meze, může být odeslán do vyhnanství jako Ovidius.³¹

Básník se tedy ocitá za hranicemi obce, což může znamenat faktické vyhnanství, vyloučení z jejího života, ale také zvláštní postavení, možnost promlouvat jiným, *excentrickým* způsobem. Podle Jonathana Cullera zaujímá básník vůči společnosti postavení někoho, kdo nepatří do sféry, kterou obývá, kdo nepřijímá její zvyky nebo jim odporuje a podrývá oficiální diskurz.³² Dobře tento postoj ilustruje Propertius, když oslavuje válečnou výpravu, vyzývá k boji a ostentativně prohlašuje, že on sám se spokojí s přihlížením:

inque sinu carae nixus spectare puellae
 incipiam et titulis oppida capta legam,
 tela fugacis equi et bracati militis arcus,
 et subter captos arma sedere duces!
 [...]
 praeda sit haec illis, quorum meruere labores:
 me sat erit Sacra plaudere posse Via.

o hruď milené dívky jsa opřen počnu se dívat
 na města dobytá v boji, nápisy pod nimi čta,
 na šípy rychlých koní a na luky vojáků cizích,
 na četn zajatých vůdců, nad nimiž tyčí se zbraň.

[...]
 Kořist ať mají ti, jimž náleží za jejich strasti:
 Na Svaté cestě smět jásat plně však postačí mně.³³

30 Historie českého exilu přináší ironickou paralelu k Platónovi: v sedmdesátých a osmdesátých letech (v době tzv. normalizace po sovětské okupaci Československa v roce 1968) se režim v řadě případů snažil zbavit nepohodlných literátů a různými prostředky je nutil k emigraci. To je případ třeba Jiřího Gruši, který při legálním pobytu na Západě poskytl ve Švýcarsku rozhovor. Před svým návratem byl zbaven občanství, resp. přinucen zůstat na Západě. Srov. R. Cornejo: *Heimat im Wort*, s. 460 (rozhovor autorky s Jiřím Grušou).

31 Ovidius uvádí dva důvody pro své vyhnanství, *carmen et error* (píseň a pochybení), ten první je tradičně vztahován k jeho erotickým básním.

32 J. Culler: *Teorie lyriky*, s. 363.

33 Propertius: *Elegiarum libri IV*, s. 152; *Pěvci lásky*, s. 307 (III, 4, v. 15–18, 21–22).

Přinejmenším od Platóna tedy básník teoreticky stojí ve zvláštním postavení vůči státu, a tato výlučnost se celkem snadno může změnit ve vyloučení.

Simon Goldhill připomíná řecké autory mezi prvním a třetím stoletím po Kristu, kteří působili v hranicích římské říše a utvářeli koncepci exilu, v níž distance od Říma hraje pozitivní roli. Svobodu vnímali jako opozici vůči imperiálnímu centru a možnost zastávat a projevovat intelektuální postoj, který není podřízen politické moci. „Filosof se musí stát exulantem z norem své společnosti, exulantem *uvnitř*.“³⁴ Exil tak chápou jako iniciaci k filosofickému postoji. Druhým momentem, který u nich sehrál svou roli, byla univerzálnost řecké kultury – filosof se stále nachází uvnitř hranic impéria, a zároveň se všude setkává s řeckou tradicí. V tomto smyslu není intelektuál exulantem nikde. Na druhé straně, jak Goldhill dodává, tyto autoři pocítují svou dobu vzhledem ke klasickému Řecku jako pozdní a svou identitu zakládají na vztahu k minulosti.³⁵ Jistá relativizace exilu i vztah k minulému předznamenává křesťanské autory pozdní antiky a středověku, nostalgie po kulturní minulosti pak ožívá zejména v 19. století u Goetha, romantiků a později u Nietzscheho.

Ve středověku je díky křesťanské univerzalitě pojem exilu do značné míry překódován. Thomas Ehlen rozlišuje trojí význam exilu ve středověku – pojem vycházející z právní teorie, exilové paradigma založené na ovidiovském vzoru a pojem založený na křesťanském náboženském názoru.³⁶ Křesťanství vnáší do západního diskurzu o exilu motiv vyhnání z Ráje jako obraz lidského postavení a pavlovské motivy lidského života jako vyhnanství v tělesnosti: „pokud jsme doma v tomto těle, nejsme doma u Pána“ (2Kor 5,6) a jako pouti na této zemi a touze po nebeské vlasti (Žd 11,13–16). Pro středověké kleriky vzdělané v latině a často odloučené od domova a rodiny představoval Ovidius vzor svým odloučením od Říma a latinského jazyka. Ralph J. Hexter hovoří o nostalgii po latinské kultuře a po Ovidiově Římu,³⁷ která našla svůj výraz u některých středověkých básníků. Tuto nostalgii po rodné nebo kulturní vlasti koriguje pohled na celý svět jako vyhnanství, jak věc formuluje často citovaný Hugo od sv. Viktora: *perfectus vero, cui mundus totus exilium est* („dokonalý je ten, komu

34 S. Goldhill: *Whose Antiquity?*, s. 18.

35 *Ibid.*, s. 19. Martin C. Putna připomíná nostalgii po zlatém věku jako rozšířený jev pozdní antiky, srov. M. Putna: *Řecké nebe nad námi*, s. 12n.

36 T. Ehlen: *Bilder des Exils*, s. 160.

37 Srov. R. Hexter: *Ovid and the Medieval Exilic Imaginary*, s. 223–225.

je celý svět vyhnanstvím“).³⁸ V tomto smyslu se Ovidiův život známý z jeho exilových elegií dočkal apokryfních reinterpretací, v nichž se vyhnanec proměňuje v poutníka na cestě k Bohu.³⁹

Klíčovým autorem pozdního středověku je Dante, který se pro pozdější tradici stal jedním z typů básníka-exulanta, třebaže exil v užším slova smyslu není hlavním tématem *Božské komedie*. Vstupní verše *Božské komedie* připomínají obraz lidského života jako pouti, nikoli vyhnanství, a na této pouti si Dante za průvodce příznačně volí Vergilia, ne Ovidia. Ten je ovšem v *Komedii* také významně přítomný, byť spíše jako autor *Proměn*.⁴⁰ Dante neprojevuje nostalgii po rodné Florencii. V univerzu *Komedie* má jeho rodné město složitější roli: „Florencie [...] se pro Danta stává vzorem zkaženého města a lze ji pokládat za historický i sémantický protipól Ovidiovy Tomidy. Dantova pout' [...] vede ze zrádného (ale konkrétního) domova Florencie k *Ciuitas Dei*.“⁴¹ Na jiných místech ale Dante vyslovuje také oddanost rodnému městu: „Já zrodil se a žil / ve velkém městě na nádherném Arně“.⁴² Ve fiktivním světě *Komedie*, napsané již v exilu, je pro poutníka Danta vyhnanství budoucností, kterou mu odhaluje jeho praděd Cacciaguida v 17. zpěvu *Ráje*. Zde Dante Florencii opisuje jako „nejdražší kout“.⁴³

Novověký exil otevírají náboženské války, které poznamenaly většinu Evropy a měly za důsledek velký pohyb obyvatel z náboženských důvodů.⁴⁴ V českých zemích se počínající exil datuje po roce 1547–48, kdy byla zakázána Jednota bratrská a její členové byli nuceni ke konverzi nebo odchodu do exilu.⁴⁵ Hlavní vlny české protestantské emigrace ale spadají do pobělohorské doby a pokračují až do 18. století. Toto období, které uzavírají josefínské reformy a povolení dalších vyznání (toleranční patent byl vydán roku 1781),⁴⁶ se časově překrývá s počátky národního obrození, které se ale odehrává ve zcela jiném rámci a k exilovému písemnictví 18. století se z velké části nevztahuje. Pojem exilu v moder-

38 Srov. *ibid.*, s. 220; R. Tally: *Mundus totus exilium est*. Tally se ve své studii zabývá Auerbachovou koncepcí světové literatury a připomíná jeho přenesené užití Hugových slov.

39 E. Zambon: *Life and Poetry*, s. 24–25.

40 *Ibid.*, s. 40.

41 *Ibid.*, s. 29; srov. Par 31, v. 37–39.

42 Inf 23, v. 93–94, srov. E. Zambon: *Life and Poetry*, s. 30.

43 Par 17, 111, přel. Vladimír Mikeš (*loco più caro*).

44 Srov. P. Tabori: *The Anatomy of Exile*, s. 76n.; S. Hahn: *Ausweisung un Vertreibung in Europa*.

45 J. Pánek: *Exile from the Bohemian Lands*, s. 35–36.

46 Protestantská vyznání byla povolena v omezené míře a patent se netýkal Jednoty bratrské, která byla v Čechách obnovena až v 19. století.

ním významu slova je úzce spojen s rostoucí rolí národních jazyků, s nástupem nacionalismu a vznikem národních států. Klíčový pojem *nostalgie*, jakkoli příklady lze najít i dříve, vytvořil až v roce 1688 Johannes Hofer a díky němu stesk po domově vstoupil na dlouhou dobu do lékařské diagnostiky.⁴⁷ Charles Taylor píše o „velkém vykořenění“ (*disembedding*) v souvislosti s proměnou kolektivních „představ společnosti“ (*social imaginary*) v poreformační Evropě, v nichž začíná hrát podstatnou roli jednotlivec. V této době se rodí představa exilu jako možnosti, o které může jedinec sám rozhodnout. Začínají být myslitelné otázky jako „Mám emigrovat?“ a zároveň se stávají „naléhavým praktickým východiskem“.⁴⁸

Miroslav Hroch konstatuje tři nutné podmínky pro existenci národa: „za prvé to, že je občanskou pospolitostí rovnoprávných jedinců, za druhé, že každý, či téměř každý z těchto jedinců si je vědom své příslušnosti k národu, za třetí, že národní pospolitost prošla shodnou historií, má ‚společný osud‘, ať již byla jeho konkrétní politická podoba jakákoli“.⁴⁹ V období náboženské migrace tyto podmínky naplněny nejsou, klíčový je ale kolektivní rozměr exilu, představy o společenství exulantů, které předznamenávají pozdější koncepce národa.

V roce 1979 přetiskl filosof Milič Čapek pod názvem *Vzdech exulantů v exilovém časopise Proměny pasáž z delší latinské skladby Václava Klementa Žebřáckého*. Emotivní báseň, odhlédneme-li od dobového poetického slovníku, pozoruhodně koresponduje s pozdější poezií v ostrém protikladu života doma a proměněné identity v exilu:

Heu! olim fuimus, fuimus! fugimusque fugati
 Jam defloruimus, flos ut fuit ille caducus.
 Sunt pulsī Reges solīis Proceresque coacti
 diversa Exilia, atque alienasque quarere terras,
 incerti quo fata ferant, ubi sistere detur.
 Jam defuncta jacet Patriae spes omnis et Omnis.
 Gloria Czechigenum, libertas corrui alta.
 Religio effertur tumulo tumulanda perenni
 Et Pietas! Et Sancta Fides! Sequiturque pheretrum
 Libertas, duris per colla adstricta catenis!

47 Srov. J. Starobinski: *L'invention d'une maladie*, zejm. s. 261–262; H. Levin: *Literature and Exile*, s. 70.

48 Srov. Ch. Taylor: *Modern Social Imaginaries*, s. 55.

49 M. Hroch: *Na prahu národní existence*, s. 8.

Běda ach, žili jsme kdys, my vskutku jsme žili, vyhnání vyhnanci jsme.
 Našeho rozkvětu čas již minul, jak to, co kvetlo kdys, vadne a padá...
 Králové zbavení vlády byli vypuzeni a mužové přední
 vyhnání do všech končin světa hledají novou vlast
 nevědouce, kam osud je žene, kde vlast svou najdou.
 Veškerá naděje vlasti již zhasla i sláva českého kmene,
 vznešená svoboda leží pošlapána.
 Víra navždy mající pohřbena být je vyhlazována
 i zbožnost i věrnost svatá a za márami těžkými okovy
 šíj obtíženou se ubírá Svoboda zneuctěná!⁵⁰

Milič Čapek v básni zjevně nachází projev blízký své době a bez váhání ji spojuje s představou národa: „Autor byl tak proniknut smutkem a bolestí nad národní tragedií, že vložil do ní [tj. básně] příslušnou pasáž, kterou jsem si opsal a již přeložil Dr. Fišer. Dějinná analogie je příliš zřetelná, abychom mohli považovat tento fragment za pouhý historický dokument; smutek dnešního exilového básníka nad národním ponížením je stejně hluboký jako jeho duchovního bratra před třemi stoletími.“

Klementův „vzdech“ stojí ve své době v blízkosti žánrového typu českých písní, pro které Jan Malura zavedl název exulantský lament.⁵¹ Evidentní jsou ovšem i rozdíly – Klement staví na humanistické vzdělanosti, používá světské obrazy, píše kultivovanou latinou a představuje osamoceného intelektuála, zatímco exulantské laments vycházejí z tradice české náboženské písně a opírají se především o obrazy ze Starého zákona a jsou svázány s exilovou komunitou. Příznačné je, že i Klement vyjadřuje svůj stesk v množném čísle, dává najevo kolektivní rozměr exilu a příslušnost ke společenství, byť zcela imaginárnímu. V jeho pohledu je dřívější společenství rozprášeno do všech koutů světa a pojí se s minulou vlastí, nářek se vztahuje ke ztracené minulosti. Zatímco české laments přirovnávaly exil ke starozákonnímu exodu a už svou funkcí v náboženské komunitě se více obracely k přítomnosti.

50 Klement Žebrácký: Vzdech exulantův. Klementovu báseň připomíná v předmluvě k antologii exilové poezie *Zahrada v zemi nikoho* (1955) také Otakar Odložilík: *The Poet's Way*, s. 12–14.

51 Srov. J. Malura: *Písně českých exulantů*, s. 184–204.

aj, my vyhnanci rajští
 po zemi putujem,
 pro hřích bídám oddáni,
 pracně se kvaltujem,
 nic v světě nejsouce
 než podruzi tvoji,
 vždy se k smrti nesouce,
 kde cil komu stojí.⁵²

Kolektivní rozměr i podobné příklady odkazující ke Starému zákonu jsou přítomné také v rozsáhlé epické básni Martina Kopeckého, která líčí osudy českých exulantů v Sasku a Braniborsku v první polovině 18. století.

W roku tisjc sedum set
 Třicet a druhého
 Dne desátého Řjgna
 Tak gmenowaného,
 Spolu se shromáždjce
 Pjsně gsme zpjwali
 W srdečných modlitbách
 Na cestu se dali.

Opět nové soužení
 Na cirkev připadlo
 Že sme všem lidem byli
 Za nové divadlo.
 Pany za plotem klečic
 Žalostně spívaly
 (jak slavná krále nevěsta)
 Však všecky své těžkosti
 Na Boha vkládaly.

---

52 J. A. Komenský: *Duchovní písně*, s. 347; editor Antonín Škarka označuje atribuci Komenskému za zcela pochybnou.

Tu nevědouce z místa
Kam zas jíti máme
Nemajic v světě místa
Jen k Bohu voláme
Aby on nás retoval
Nám hříchy odpustil
A mnohých pánů srdce
K nám zase naklonil.

Za námi byl nepřítel
Panj Henersdorfska
Užiwagjc fortele
Byla wjc nehezká
Pánům, panjm a stawům
Nás osočovala
Hroznými rebelanty
Lžiwě w psanjch psala.

Ti páni gako hory
Nám po stranách byli
Že sme se uchýliti
Na stranu nemohli
Museli sme skrz moře
K Berlinu se pustit
Ač wody wysušené
Nemohli nám škodit.⁵³

Přede hrou ideologie a obraznosti exilu 19. století je Goethova *Italská cesta*, kterou spisovatel podnikl od září 1786 do května 1788, knihu o ní ale psal na základě svých deníků mnohem později, od roku 1813, a poprvé vyšla v roce 1816.⁵⁴ Goethe Itálii vnímá jako zemi, v níž se zrodila evropská kultura, a do Itálie přichází, jako by to byla jeho vzdálená vlast, vzdálená ovšem také

---

53 H. Rössel: Der „Schwanengesang“ des Martin Kopecký, s. 310, 316–317 (strofy 77, 137–140).

54 Ke vzniku *Italské cesty* srov. J. W. Goethe: *Italienische Reise* II, s. 1072n. Dále srov. M. Putna: *Řecké nebe nad námi*, s. 25–64; J. Starobinski: *La nuit de Troie*, s. 323–326.

v čase. Když se v závěru svého slavného cestopisu loučí s Římem, přirovnává se Goethe k Ovidiovi opouštějícímu Řím: „A jak by se mi právě v takových chvílích znovu v paměti neozvala Ovidiova elegie, který – rovněž vypovězen – opouštěl za jedné měsíční noci Řím. ‚Cum repeto noctem!‘ – jeho vzpomínka tam daleko vzadu u Černého moře za truchlivých a bědných okolností mi nešla z mysli, opakoval jsem si básně, která mi po částech přesně vytanula v paměti, ale mátna mne a bránila mi v mé vlastní tvorbě.“⁵⁵ Goethe uvádí svůj cestopis slovy *Auch ich in Arcadien!*, která evokují Itálii jako idylické nebo idealizované místo. Knihu tak rámuje protiklad blízký Ovidiovým básním, v nichž idealizovaný a vzdálený Řím stojí proti ledové pustině Tomidy.

Motiv ztracené nebo vzdálené vlasti, který najdeme i v předchozím období, se u Goetha posouvá směrem, který ještě rozvine nastupující romantismus – „vyhnanec“ se sice vztahuje k idealizované vlasti, zároveň se projevuje jako individuum, „ego in Arcadia“.⁵⁶ Topos ztracené vlasti a básníka vyhnance opakuje řada důležitých básníků 19. století. Důležitá je v této obraznosti stále postava Ovidia, který je vnímán jako vzor moderního básníka vyloučeného ze společnosti. Výtvarnou podobu dal tomuto motivu Delacroix ve známém obraze Ovidius u Skythů ve stejném roce 1859, kdy Baudelaire zmiňuje Ovidia v klíčové básni *Labuť*.⁵⁷ V české poezii se s vyhnancem Ovidiem srovnává Jan Kollár⁵⁸ a ještě na začátku 20. století najdeme podobný motiv u Jaroslava Vrchlického:

Jen vyprostit se! To je zákon všeho,
co k žití schopnost má a k světlu chce.
Tím kvílil starý Ovid u Skythů
na pustém břehu moře Černého,
tím kvílí stejně básník moderní
v měst pustém ruchu, vřavě, hlomozu.⁵⁹

55 J. W. Goethe: *Italská cesta*, s. 525–526.

56 K proměně vnímání tématu Arkádie a posunu od moralizujícího k sentimentálnímu čtení srov. E. Panofsky: *Et in Arcadia ego*, s. 244; a komentáře in J. W. Goethe: *Italienische Reise II*, s. 1168–1170; J. W. Goethe: *Italská cesta*, s. 539.

57 Baudelaire sám také obdivně psal o Delacroixově obraze, Ch. Baudelaire: *Úvahy o některých současnících*, s. 399–400 v roce 1859 v dopisech o pařížském Salónu 1859.

58 J. Kollár: *Básně*, s. 191 (*Slávy dcera*, sonet 332).

59 J. Vrchlický: *Já nechal svět jít kolem*, s. 30.

Na tomto základě se v 19. století utváří představa, že básník je vyhnanecem ve své vlastní zemi bez ohledu na místa, kde se skutečně nachází. Tuto figuru „prokletého básníka“, jak jej označil Verlaine, uvádí výrazně Baudelaire v básni *Bénédicton* otevírající jeho *Květy zla*. Ke konci století u Nietzscheho, který k romantismu odkazuje, představuje tato nostalgie všeobecný stav člověka: „Člověk už není nikde doma...“, píše v pozdních fragmentech vydávaných pod titulem *Vůle k moci*.⁶⁰

Pro intelektuály 20. století toto východisko, které je stavem faktického exilu jen podtrženo, nabývá dvojí podoby. Mnozí exulanti těžce nesou odloučení od domova a tón jejich psaní v různých podobách určuje nostalgie. Významná antologie české exilové poezie, vydaná v polovině padesátých let, nese příznačný název *Neviditelný domov*.⁶¹ Na druhé straně se bezdomoví stává všeobecnou diagnózou a imperativem. Theodor W. Adorno v roce 1944 s odkazem na Nietzscheho uvádí: „Je důležitou součástí mého štěstí, že nejsem majitelem domu!“ píše Nietzsche v *Radostné vědě*. Dnes bychom museli dodat: je součástí morálky nebýt sám u sebe doma.⁶² George Steiner vidí základní postoj modernismu právě v migraci a příkladným autorem pro něj je Nabokov.⁶³ Obě tendence jsou přítomné po celou dobu studené války, první z nich dominuje hlavně v padesátých letech, od konce šedesátých let začíná převládat druhá, „nomádká“ tendence, kterou teoreticky formulují někteří západní intelektuálové (Kenneth White, Gilles Deleuze ad.),⁶⁴ ale také bytostně transnacionální filosof (geograficky) českého původu Vilém Flusser, který patří k válečné a poválečné emigraci, nebo spisovatelka Věra Linhartová.⁶⁵

---

60 Cituje S. Goldhill: *Whose Antiquity?*, s. 1.

61 *Neviditelný domov. Verše exulantů 1948–1953*, sestavil Petr Demetz [1954]. Polemickým protějškem knihy je antologie *Čas stavění. Básně českých exulantů*, předmluva Antonín Vlach, 1956. K dobovému kontextu srov. M. Příbáň: *Prvních dvacet let*, s. 194–198.

62 T. W. Adorno: *Minima moralia*, s. 41.

63 G. Steiner: *Extraterritorial*.

64 Srov. K. White: *Esquisse du nomade intellectuel*.

65 Viz kapitulu 10.

II

Už stručný a výběrový přehled ukazuje historickou různorodost exilu. Jeho moderní významy se formují především v 19. století v kontextu národních států a nacionalismů⁶⁶ a také v tomto období slovo exil pokrývá velkou škálu významů od cestování přes politický exil až po metaforu lidského postavení ve světě. Uvažovat o exilové poezii striktně historicky, nehledě na základní obtíže s vymezením, je v tomto směru obtížné, protože jednotlivé významy spolu souvisejí leckdy jen volně. Pojítkem nicméně zůstává používání slova exil a vědomé odkazování a navazování na exilové téma. Básně a básníci tak vytvářejí spojitou oblast různých významů exilu a souvislou ahistorickou síť významů a obrazů. Poezie exilu ale také utváří určité jádro založené na imaginárním zdvojení situace. Ovidius zasazuje svůj exil do mytizované topografie postavené na protikladu idealizovaného středu světa Říma a extrému Tomidy.⁶⁷ Podobným způsobem mytizuje Ovidius také sám sebe jakožto básníka-vyhnance a také adresáty svých listů podřizuje této imaginární situaci. Baudelairova Labuť odkazuje k řadě mytických postav a Paříž hyperbolicky představuje jako imaginární místo, které se mění rychleji než lidské vzpomínky:

Paris change ! mais rien dans ma mélancolie
N'a bougé ! palais neufs, échafaudages, blocs,
Vieux faubourgs, tout pour moi devient allégorie,
Et mes chers souvenirs sont plus lourds que des rocs.⁶⁸

Paříž se mění! nic však v mé melancholii
se nehnulo! Nové paláce, lešení, bloky,
stará předměstí, vše se mi stává alegorií,
a mé drahé vzpomínky jsou těžší nežli skály.

66 Srov. např. S. Goldhill: *Whose Antiquity?*; E. Said: *Reflections on Exile*.

67 Srov. G. Williams: *Banished Voices*, s. 8n.

68 Ch. Baudelaire: *Œuvres complètes I*, s. 86.

Baudelaire více než kdo jiný vnímá exulanta jako člověka, který žije především v představách a vzpomínkách, respektive představy a vzpomínky převažují v jeho pohledu na realitu. Ovidiovy elegie, jak jsem již zmínil, jsou faktograficky velmi sporné, prakticky je není možné číst jako výpověď o událostech. Zároveň ale převládá shoda na tom, že Ovidius v exilu skutečně byl. Baudelairovy verše jsou psychologicky neverifikovatelné, ale čteme je jako básníkovu výpověď o jeho postavení. Labuť i Ovidiovy elegie má smysl číst jako „výpovědi o skutečnosti“⁶⁹ spíše než jako fikční konstrukce. Nejde tu ovšem o realistický popis skutečnosti, ale výpověď, v níž je *imaginárno* hyperbolou skutečnosti.

V obou případech samozřejmě figuruje důležitý předpoklad poezie: v básni promlouvá básník jakožto veřejná instituce, tedy ten, kdo tvoří básně. Nezáleží na tom, jaký pocit měl při procházce Charles Baudelaire, jde ale o to, že básník Baudelaire nějaký stav vyjadřuje v básni. Když se první vydání *Květu zla* stalo předmětem soudního procesu, mohl Baudelaire na vlastní kůži pocítit, že alespoň v některých ohledech básník stále ještě je vnímán jako veřejná instituce. Exil je pro tuto roli příznakovým stavem. Básník je obvykle spojen s jazykovou komunitou, a tedy také s místem v širším slova smyslu, respektive takový kontakt předpokládá. Exil naproti tomu vytváří často nepřekonatelnou distanci od místa i společnosti a nedovoluje tyto vztahy obvyklým způsobem naplnit. Na tom staví Ovidius ve svých elegiích, kde místa a lidé představují základní tematické i strukturní prvky. Elegie dvojí distanci imaginárně překonávají – navazují styk s domovem a přáteli a v představách Ovidia vracejí do Říma. V Baudelairově případě je tomu jinak: básník se fyzicky nevzdálil z Paříže, prožívá ale pocit odcizení, který překonává v konstrukci imaginární a estetizované společnosti vyhnanců. V Baudelairově případě exil vystihuje postavení básníka v moderní společnosti. Ovidiovy elegie jako nostalgické básně fatického exilu na jedné straně a Baudelairova Labuť jako metaforický přenos exilu na postavení ve světě a ve společnosti představují základní polaritu exilové poezie. Mezi oběma prototypy exilové básně existují styčné body distance od místa a společenství, která je v jednom případě fyzická, ve druhém psychologická nebo existenciální.

Imaginárno ale není spojené výlučně s exilovým tématem. Od určité chvíle je pro většinu poezie charakteristický *uvolněný kontext*, jak píše William Waters,

---

69 Termín Wirklichkeitsaussage používá v této souvislosti Käte Hamburgerová. Srov. Cullerovu diskuzi k otázce, *Teorie lyriky*, s. 129–133.